

Tamara Pahomi
Liliana Popovschi

REFLECTAREA CARACTERULUI SISTEMIC AL LEXICULUI ÎN DICȚIONARELE IDEOGRAFICE

Astăzi nimeni nu mai contestă caracterul sistemic al lexicului, deși acesta prezintă anumite particularități. Spre deosebire de sistemul fonologic și de cel morfologic, care conțin un număr finit de elemente și, prin urmare, au un caracter închis, sistemul lexical dispune de un inventar nelimitat de unități. Dacă admitem faptul că vocabularul limbii este o reflectare a realității, „imaginea lumii gândită de un popor prin intermediul limbii sale” [1, p. 226], iar aspectele realității care trebuie desemnate sunt infinite, atunci și numărul cuvintelor este infinit. Una din particularitățile de bază ale sistemului lexical este deci caracterul său deschis.

Lexicul este și compartimentul cel mai mobil al limbii, fiind cel mai expus influențelor extralingvistice, reflectând imediat schimbările din realitatea înconjurătoare. Din necesitatea de a numi obiectele noi, create de om, sau obiectele și fenomenele descoperite în procesul cunoașterii cuvinte noi apar în limbă fie prin folosirea mijloacelor interne ale limbii, fie prin împrumuturi din alte limbi, iar cuvintele existente suferă restructurări permanente. Unele cuvinte dispar atât din cauze extralingvistice (dispariția obiectelor, fenomenelor), cât și din cauze lingvistice (uzura fonetică, uzura semantică, omonimia insuportabilă).

Specificul sistemului lexical este legat și de natura complexă a cuvântului ca unitate de bază a vocabularului și a limbii în general. Având funcție denominativă, cuvântul este o unitate biplană, care dispune de latură materială (forma cuvântului, învelișul sonor) și de latură ideală (conținutul semantic, semnificația cuvântului, latura noțională, conceptuală a cuvântului). Între cele două laturi ale cuvântului nu există simetrie perfectă. Există numeroase cazuri când unui semnificat îi corespund mai multe semnificante sau când un semnificant redă mai multe semnificate.

Natura biplană a cuvântului a determinat dezvoltarea a două direcții de analiză lexicologică: semasiologică și onomasiologică. Analiza semasiologică (< gr. *semasia* „sens, semnificație” + *logos* „cuvânt, știință”) pornește de la formă pentru a ajunge la conținut, ea se axează pe latura semantică a cuvântului, evidențiind în special structura semantică a unităților lexicale. Analiza onomasiologică (< gr. *onomasia* „denumire” + *logos* „cuvânt, știință”) pornește de la noțiune pentru a ajunge la denumirea ei. Ea se interesează de modul în care se constituie denumirile noțiunilor, a obiectelor și fenomenelor din realitatea înconjurătoare.

Caracterul bidimensional al unităților lexicale și asimetria celor două laturi determină structura complexă a sistemului lexical.

Sistemul lexical, ca orice alt sistem, presupune existența opozițiilor, bazate pe raporturi asociative aparținând planului paradigmatic, și a subsistemelor lexicale ca expresie a organizării sale structurate. Orice unitate lexicală intră în diverse raporturi asociative cu alte unități lexicale. Reluând exemplul lui F. de Saussure, cuvântul *enseignement* se asociază cu *enseigner, enseignons, enseignant* etc. în baza comunității morfemului radical, cu *armement, changement* etc. în baza comunității sufixului, iar din punct de vedere semantic el se asociază cu *instruction, apprentissage, éducation* etc. [2, p. 137-138].

După cum se menționează în literatura de specialitate, relațiile care se stabilesc între cuvinte se manifestă fie în planul expresiei, la nivel formal, fie în planul conținutului, la nivel semantic, fie în planul expresiei și al conținutului concomitent, iar în baza acestor relații apar anumite fenomene lexicale. În planul expresiei se atestă relații de omolexie (coincidență totală a formelor cuvintelor, numită tradițional omonimie), paralexie (coincidență parțială a formelor cuvintelor) și eterolexie (necoincidență a formelor). În planul conținutului se manifestă relații de omosemie (coincidență totală a sensurilor, numită în terminologia tradițională sinonimie), parasemie (coincidență parțială a sensurilor), o varietate a căreia este antisemia (antonimia), și eterosemie (lipsa de coincidență a sensurilor). În planul expresiei și al conținutului se atestă derivarea și parasemolexia sau paronimia. Un fenomen specific al sistemului lexico-semantic este polisemia, capacitatea cuvintelor de a avea mai multe sensuri [3, p. 37-83].

Constituind unitatea unei forme și a unui conținut semantic, cuvântul poate face parte din diferite subsisteme formale, semantice sau semantico-formale. Unitățile între care se stabilesc raporturile paradigmatic prezentate mai sus formează așa-numitele *paradigme lexico-semantic* sau *clase lexico-semantic*. Sinonimele, antonimele, omonimele, familiile de cuvinte etc. sunt considerate astfel de paradigme sau clase. F. de Saussure vorbește în acest sens despre câmpuri asociative.

Abordarea relațională a lexicului, „considerat multă vreme drept absolut eterogen și lipsit de orice caracter sistematic” [4, p. 157], și încercarea de a-l structura în micro-sisteme a condus la apariția teoriei câmpurilor. Termenul *câmp* desemnează un fragment din ansamblul lexical al limbii, o manieră de grupare a cuvintelor unei limbi, dar și de segmentare lexicală. Totuși noțiunea de câmp este interpretată în mod diferit de către cercetători, luându-se în considerație diverse criterii, inclusiv extralingvistice, fapt confirmat și de diversitatea termenilor utilizați: câmp lingvistic, câmp lexical, câmp semantic, câmp lexico-semantic, câmp morfo-semantic, câmp conceptual, câmp onomasiologic etc. În aceste condiții, termenul *câmp* rămâne destul de ambiguu. Cu toate acestea, analizei câmpurilor i s-a acordat o atenție destul de mare, „apreciindu-se unanim că *nu se poate studia structural întreg vocabularul niciunei limbi*” [5, p. 156], iar „descrierea fiecărui câmp în parte ar permite să se desprindă diferitele caracteristici care pot fi atribuite *ansamblului vocabularului*” [5, p. 157].

Teoria câmpurilor lingvistice se conturează prin anii '30 ai secolului al XX-lea și este legată de numele lingvistului german J. Trier care, în teza sa de doctorat (*Der*

deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes: Die Geschichte eines sprachlichen Feldes, Heidelberg, 1931), întreprinde o descriere a evoluției câmpului lexical al cunoașterii în germana veche de sus până în sec. al XIV-lea.

Încercări de a depista modul de organizare a lexicului s-au făcut înaintea lui Trier. Despre unele din aceste încercări vorbește Dinu Moscal în articolul *Viziuni structurale asupra lexicului înainte de teoria câmpurilor lexicale elaborată de Jost Trier* [6]. Teoria despre câmpul lexical, ca model de structurare a vocabularului, derivă din viziunea limbii ca realitate structurată după principii proprii la toate nivelurile sale, formulată de Wilhelm von Humboldt. Printre precursorii teoriei câmpului lexical, cercetătorul ieșean îi mai amintește pe K. W. L. Heyse, E. Tegnér, C. Abel, R. M. Meyer, Adolf Stöhr, H. Werner, care însă nu au formulat teorii solide privind câmpul lexical, ci mai degrabă au intuit existența câmpurilor [6, p. 98-100]. Însuși Trier consideră că „teoria sa despre câmp i se datorează în primul rând lui Saussure” [6, p. 101]. În 1890 și lingvistul rus M. M. Pokrovski a emis opinia despre caracterul de sistem al lexicului și despre necesitatea de a studia cuvintele în cadrul unor grupuri comune tematice, sinonimice, morfologice [7, p. 47-48].

Printre lingviștii care au dezvoltat teoria câmpurilor, fondată de Trier, se numără L. Weisgerber, W. Porzig, G. Ipsen, St. Ullman, E. Coșeriu, G. Matoré, P. Guiraud, O. Ducháček, A. I. Kuznețova, A. A. Ufimțeva, S. Berejan, A. Bidu-Vrânceanu etc.

De exemplu, conform concepției lui Otto Ducháček, formulată în *Précis de sémantique française* [8], există două tipuri de câmpuri lingvistice: câmpuri lexicale (*champs linguistiques de mots*), constituite în funcție de forma unităților lexicale, și câmpuri semantice (*champs linguistiques d'idées*), organizate în funcție de conținutul semantic al unităților lexicale. Câmpurile semantice se împart în câmpuri contextuale și câmpuri conceptuale. Câmpurile contextuale se constituie din unități lexicale grupate după analogia semantică, în funcție de contiguitatea conținutului semantic. Câmpurile conceptuale grupează unitățile lexicale în jurul unui concept. Deși consideră că, pentru a avea o imagine completă despre structura vocabularului, trebuie studiate toate tipurile de câmpuri menționate, autorul insistă totuși asupra investigației câmpurilor conceptuale care corespund necesităților și tendințelor naturale ale vorbitorilor.

Câmpurile conceptuale sunt în principiu câmpuri onomasiologice [9, p. 8], deoarece au ca punct de plecare conceptul, iar analizând un câmp conceptual se pot formula ipoteze privind lexicul în general ca macrostructură onomasiologică [9, p. 9-10].

Câmpurile conceptuale sunt cele mai vaste ansambluri în cadrul vocabularului, dar sunt mai dificil de delimitat în comparație cu clasele paradigmatică (sinonimele, antonimele etc.).

Deși termenul de *câmp* este aplicabil și paradigmelor lexico-semantice, de obicei el se folosește pentru a desemna arii lexicale mai largi. Câmpul presupune și el existența unei relații paradigmatică între termeni, dar ceea ce deosebește o paradigmă lexico-semantică de un câmp este faptul că „*paradigma lexico-semantică este indivizibilă în alte paradigme lexico-semantice, iar ... un câmp nu coincide obligatoriu cu o singură paradigmă, ... un câmp nu poate fi interpretat decât ca o clasă paradigmatică în sens larg*” [5, p. 158].

Câmpul implică, de asemenea, ideea de subordonare. Subordonându-se ansamblului vocabularului, câmpul are la rândul său capacitatea „de a se ramifica în alte clase paradigmatică” [5, p. 158]. În viziunea cercetătoarei A. Budu-Vrănceanu există câmpuri constituite dintr-o singură paradigmă, numite câmpuri monoparadigmatice (de exemplu, denumirile locuinței), câmpuri constituite din mai multe paradigme, numite câmpuri poliparadigmatice (de exemplu, numele de rudenie care desemnează rudenii de sânge și rudenii prin alianță), și câmpuri constituite din mai multe câmpuri, numite și supraansambluri (de exemplu, câmpul animalelor este constituit din denumirile animalelor domestice și denumirile animalelor sălbatice, care la rândul lor pot fi divizate în mai multe paradigme) [5, p. 165]. În interiorul câmpului termenii se subordonează unui termen generic, numit *arhilexem*, în baza relației hiperhiponimice. Astfel arhilexemul /animal/ permite gruparea unităților lexicale care denumesc animalele, el constituind hiperonimul celorlalte denumiri din interiorul câmpului dat. Semnificatul arhilexemului este *arhisememul*, adică ansamblul semnelor comune tuturor membrilor câmpului, „reuniunea sau intersecția tuturor semnelor dintr-un asemenea ansamblu lexical” [10, p. 33].

Deși în interiorul câmpului termenii sunt organizați în mod riguros, ei pot intra în baza formei sau a sensului în relații paradigmatică cu elementele altui câmp, cu care astfel are tangențe. Acest lucru demonstrează că „lexicul nu e o îngrămădire haotică de elemente, ci un sistem de microstructuri cu cele mai complexe relații” [4, p. 159]. Lexicul care face parte din sistemul limbii reprezintă și el un sistem de sisteme.

Organizarea lexicului în câmpuri conceptuale (onomasiologice) își găsește reflectare în lexicografia ideografică. Dicționarele ideografice mai sunt cunoscute și ca dicționare onomasiologice, având drept bază teoretică onomasiologia, dicționare analogice, grupând cuvintele conform analogiilor pe care le evocă, dicționare tematice, prezentând materialul lexical pe grupuri tematice (câmpuri), sau dicționare-thesaurus, propunându-și să prezinte întregul inventar de cuvinte cunoscute ale unei limbi, clasificându-le după noțiunile cărora le corespund.

Clasificarea noțională a cuvintelor, ce se opune celei tradiționale, alfabetică (semasiologice), a apărut în sec. al XIX-lea. Printre cele mai cunoscute dicționare ideografice putem numi: Peter M. Roget. *Thesaurus of English words and phrases, classified and arranged so as to facilitate the expression of ideas and assist in literary composition*. London: 1852; Prudence Boissière. *Dictionnaire analogique de la langue française (répertoire complet des mots par les idées et des idées par les mots)*. Paris, 1862; Paul Rouaix. *Dictionnaire des idées suggérées par les mots*. Paris: 1897; Franz Dornseiff. *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen, mit alphabetischem Generalregister*. Berlin: 1959; Julio Casares. *Diccionario ideológico de la lengua española*. Barcelona, 1959.

Valoarea practică a dicționarelor ideografice nu poate fi contestată, din moment ce principiul onomasiologic care stă la baza elaborării lor corespunde punctului de vedere al vorbitorului și ține seama de necesitățile sale de comunicare [11, p. 4]. Totuși elaborarea unor astfel de dicționare nu este lipsită de dificultăți. Principala problemă

cu care se confruntă autorii de dicționare ideografice este clasificarea unităților de vocabular. Numărul și componența câmpurilor onomasiologice, aranjarea ierarhică a elementelor câmpurilor diferă de la un dicționar la altul. Această stare de lucruri este determinată de mai mulți factori: subiectivismul autorilor, imposibilitatea de a reda exact relațiile lexicale în toată complexitatea lor, concepția filosofică a autorilor dicționarului, viziunea lor asupra organizării realității. Se știe că vocabularul este o reflectare a realității. Existența și funcționarea sistemului lexico-semantic este determinată de caracterul sistemic al imaginii lumii, reflectată de conștiința umană. Legăturile structural-semantică între unitățile limbii reflectă legăturile și relațiile între obiectele și fenomenele realității. În această ordine de idei, dicționarul ideografic își propune să fie o reprezentare grafică a imaginii conceptuale a lumii, exprimată cu mijloace lexicale. Nu este un obiectiv ușor de atins, de aceea preocuparea lexicografilor este, bineînțeles, perfecționarea principiilor de delimitare a sferelor conceptuale și de divizare a lor în câmpuri și micro-câmpuri, în vederea sporii gradului de obiectivitate a dicționarelor ideografice. Pentru a atinge acest scop este necesară stabilirea cât mai exactă a legăturii dintre sistemul lexico-semantic al limbii și imaginea conceptuală a lumii, precum și analiza complexă a raporturilor lexico-semantică existente între unitățile lexicale.

Una din cele mai reușite clasificări a noțiunilor este considerată cea a lingviștilor Rudolf Hallig și Walther von Wartburg (*Système raisonné des concepts pour servir de base à la lexicographie / Begriffssystem als Grundlage für Lexigraphie. Versuch eines Ordnungsschemas* – Berlin: Akademie-Verlag, 19632 [19521]). Schema elaborată de cei doi autori cuprinde trei mari sfere conceptuale: Universul, Omul, Universul și omul, divizate în domenii și subdomenii [7, p. 50-51; 12]. Această clasificare a fost aplicată de Kurt Baldinger, discipol al lui W. von Wartburg, la elaborarea a două dicționare onomasiologice: *Dictionnaire onomasiologique de l'ancien gascon* (DAG) et *Dictionnaire onomasiologique de l'ancien occitan* (DAO), publicate în 1975.

În capitolul *Идеографическая картина мира* din lucrarea *Основы духовной культуры в картинах мира* [13], lingvistul rus V. P. Danilenko analizează schemele ideografice ale mai multor autori (Ch. Bally, G. M. Meyer, F. Dornseiff, J. Casares, R. Hallig și W. von Wartburg) și ajunge la concluzia că cea propusă de R. Hallig și W. von Wartburg este, într-adevăr, mai elaborată, mai apropiată de tabloul filosofic al lumii, deși nici ea nu este perfectă. La sfârșitul capitolului Danilenko prezintă propria clasificare a conceptelor, bazată pe o abordare evoluționistă, cuprinzând cinci sfere noționale: Универсалии, Мертвая природа, Живая природа, Психика, Культура.

Recent a fost publicat *Dicționarul onomasiologic al limbilor romanice* [14] în 6 volume (*Dictionnaire onomasiologique des langues romanes* (DOLR), 1991-1996), proiect al cercetătorului Henri Vernay, prezentat pentru prima oară la congresul de lingvistică romanică de la Trèves, în 1986 [15, p. 203]. Vernay propune propria structură conceptuală globală ierarhizată, divizată în domenii și câmpuri. Grila sa este mai suplă și permite anumite înlănțuiri ale câmpurilor, astfel încât un concept își poate găsi locul în mai multe câmpuri noționale. De exemplu, *ureche* se găsește atât în câmpul

„Corpul uman și părțile lui”, cât și în câmpul „Senzații fizice” [15, p. 203]. Câmpurile noționale tratate în lucrare aparțin următoarelor domenii: monde abstrait-monde concret, le monde humain, la vie humaine dans son déroulement, l’anatomie humaine (vol. I); domaine psycho-physique, domaine moral et intellectuel (vol. II); adhésion/refus, vérité-contre-vérité, le domaine causal, états et changements d’états, organisation de l’espace (vol. III); relations interhumaines, activité-travail (vol. IV); monde professionnel, monde agricole, eaux et forêts, viticulture (vol. V); subsistance, cuisine et repas, domaine vestimentaire, ameublement (vol. VI).

Un proiect original și ambițios este cel inițiat în 1997 la Tübingen de lingviștii germani Andreas Blank și Peter Koch. Este vorba de *Dicționarul etimologic și cognitiv al limbilor romanice* (DECOLAR), care are drept scop să prezinte denumirile părților corpului omenesc, ale funcțiilor și calităților lor, precum și ale percepțiilor senzoriale, intelectuale și emoționale ale omului, să indice etimologia lor și să le clasifice după strategiile de denominare (semnul motivant care le-a generat și procedeele denominative) [16, 17]. Deși acoperă un cadru conceptual destul de restrâns, dicționarul deschide calea pentru o onomasiologie cognitivă diacronică (etimologie cognitivă) [17].

Dicționarele ideografice pot servi drept sursă pentru o mai bună cunoaștere a vocabularului unei limbi. Deseori ele sunt utilizate în scopuri didactice, pentru însușirea unui număr cât mai mare de unități lexicale și actualizarea lor ulterioară în vorbire, în special în predarea limbilor străine. Nu în zadar, multe dicționare elaborate după principiul onomasiologic sunt bi- sau plurilingve [18, 19, 20, 21].

Lexicografia românească cunoaște câteva lucrări de acest tip: *Dicționar analogic* de Ștefan Florescu (București, Editura Universul, 1938, 141 p.), *Dicționar analogic și de sinonime al limbii române* de Marin Bucă, Ivan Evseev, Francisc Király, Dumitru Craioveanu, Livia Vasiliuță (București, Editura Științifică și Pedagogică, 1978, 479 p.), *Dicționar tematic al limbii române* de Marin Bucă (București, Editura Vox, 2000, 351 p.). În prezent la sectorul de Lexicologie și Lexicografie al Institutului de Filologie al AȘM este în proces de elaborare *Dicționarul explicativ tematic al limbii române*.

Reflectarea organizării ierarhice a lexicului în dicționarele ideografice confirmă caracterul său sistemic.

Referințe bibliografice

1. Evseev I., Șerban V. *Vocabularul românesc contemporan*. Timișoara: Facla, 1978.
2. Saussure F. de. *Cours de linguistique générale*. Paris, 1995.
3. Bahnaru V. *Elemente de lexicologie și lexicografie*. Chișinău: Știința, 2008.
4. Dumeniuc I. Z., Matcaș N. G. *Introducere în lingvistică (cu elemente de lingvistică generală)*. Chișinău: Lumina, 1980.
5. Bidu-Vrănceanu A., Forăscu N. *Modele de structurare semantică. Cu aplicații la limba română (Polisemie, sinonimie, antonimie, câmpuri)*. Timișoara: Facla, 1984.

6. Moscal D. *Viziuni structurale asupra lexicului înainte de teoria câmpurilor lexicale elaborată de Jost Trier* // „Philologica Jassyensia”, An VII, Nr. 1 (13), 2011, p. 97-105.
7. Степанов Ю. С. *Основы общего языкознания*. Издание второе, переработанное. Москва: «Просвещение», 1975.
8. Ducháček O. *Précis de sémantique française*. Brno, 1967.
9. Ostrá R. *Structure onomasiologique du travail en français (Etude diachronique d'un champ conceptuel)*. Brno: Universita J. E. Purkyně, 1974.
10. Bidu-Vrăncianu A., Forăscu N. *Limba română contemporană: lexicul*. București: Humanitas Educațional, 2005.
11. Ricken U. *Observații asupra onomasiologiei* // LR, IX, 1960, nr. 4, p. 3-23.
12. http://www.enzyklopaedie.ch/dokumente/onomasiologie_folder/Hallig-vWartburg%20REISE.pdf
13. Даниленко В. П. *Идеографическая картина мира* // Даниленко В. П., Даниленко Л. В. *Основы духовной культуры в картинах мира*. Иркутск, 1999. <http://old.islu.ru/danilenko/kartiny/kartin.htm>
14. Vernay H. *Dictionnaire onomasiologique des langues romanes: DOLR*. Tübingen: M. Niemeyer, 1991-1996. <http://www.worldcat.org/title/dictionnaire-onomasiologique-des-langues-romanes-dolr/oclc/26589311>
15. Chambon Jean-Pierre. Recenzie la *Henri Vernay. – Dictionnaire onomasiologique des langues romanes (DOLR). II : Domaine psycho-physique, domaine moral et intellectuel*. Tübingen, Niemeyer, 1992 // *Cahiers de civilisation médiévale, Année 1995, Volume 38, Numéro 150*, p. 203-205. http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/narticle/cmed_0007-731_1995_num_38_150_2614_t1_0203_0000_2
16. Gévaudan P., Koch P. *DECOLAR Dictionnaire étymologique et cognitif des langues romanes. Les parties du corps humain. Manuel théorique et pratique*. Tübingen, 2011, 46 p. <http://www.decolar.uni-tuebingen.de/p/manuel.php>
17. Blank A., Koch P. *Onomasiologie et étymologie cognitive: l'exemple de la tête* // *Actas do 1º Encontro Internacional de Linguística Cognitiva*. Oporto: Faculdade de Letras, 1999. p. 49-71. <http://ler.letras.up.pt/uploads/ficheiros/4476.pdf>
18. Ragoncsa L. *English-Hungarian Thematic Dictionary*. 2011. <http://hunlang.files.wordpress.com/2011/12/english-hungarian-thematic-dictionary.pdf>
19. Ramík D. M. *Dictionnaire wallisien*. <http://dominicweb.eu/fr/fakauvea/tematicke-slovniky-a-fraze>
20. Riedenaer B. *Dicționar italian-român tematic*. București: Niculescu, 2003.
21. Oprețoiu E., Roșu D. *Dicționar tematic francez-român-englez*. București: EduSoft, 2006.

Institutul de Filologie
Institutul de Relații Internaționale din Moldova
(Chișinău)